मगर जाति (मगर किरात), उत्पति र अवस्थान भाषा र जनसंख्या, रूपरंग अनि वीरताः-

-सचेन्द्र दुमी राई, घुम, दार्जिलिङ्

किरात देशभित्र बस्ने किरात जातिकै सन्तान, दर-सन्तानमध्ये मगर जाति पनि एक हो भन्ने तथ्य किरात जाति, भाषा र इतिहास आदिका प्रवक्ता, विद्वान एवं इतिहासकारहरूको लेखनीबाट बुझ्दछौं। मात्र त्यति होइन अपितु उनीहरूका जीव-जन्तु, भेष-भूषा, बोली-चाली, रीति-रिवाज पूजा-कर्म आदिबाट पनि उनीहरू किरातकै एक सन्तान हुन् भनी बुझ्दछौं। केवल भौगोलिक अवस्था बसाई सराई र कालक्रम अनुसार मात्र विभिन्न जातहरू-राई, लिम्बू, गुरुङ, मगर, नेवार, थामी, लेप्चा, शेर्पा, थकाली, कोचेमेचेआदि बनिएका हुन् तर बंश चाहिं सबैको उही किरात नै हो भनी बुझ्नु पर्दछ।

किरात वंशवलीलाई राम्ररी अध्ययन गर्दा बेद पूराण उपनिषद, मनुस्मृतिको समय तथा महाभारत अनि महाभारत युगदेखि पनि किरातको धेरै विवरण पाउन सकेपनि अहिले खृष्टपूर्वको समय र विवरणलाई छाडेर खृष्टाब्दमा आउँ। खृष्टाब्द पाँचौ-छैटौं शताब्दीदेखि यता किरातहरूको धेरै प्रकारका सम्मानसूचक पदवीहरू (Tital) पाउँछौं। यी पदवीहरूले सबै राजा वा प्रमुख अनि नेता भन्ने अर्थ बोकेका हुन् जस्तैः- हाङ (Hang), रोङ (Rong) जो पछिबाट लेप्चा भए। सान जो पछि चान (Chan) भए जो फेरि पछिबाट चीन भएको बुझिन्छ। चाउ (चीनमा धेरै सामानहरू चाउ नाममा बनिएका छन्।), मोङ (Mong) सिङ, राई, खाँ, शाह आदि पदवीहरू बनिए। त्यसपश्चात खम्बू, लिम्बू, देवान, गुरूङ, थापा, मगर, तामाङ, शेर्पा, लेप्चा, थामी, थकाली, कोचे-मेचे आदि जातहरू बनिए। यक्ष (याक्खा), लिच्छवी, सेन, मकवान आदि चाहिं शुरूदेखि जाति नाम शब्दमा पाउँछौं।

अब यहाँ सम्बन्धित लेख शीर्षकपट्टि ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्दा हामी उपरोक्त पदवी विशेषतः मोङ (Mong) जातलाई यस सन्दर्भमा ल्याउन सक्छौं। "Mong" जस्को अर्थ तात्कालिक किरात भाषामा राजा भनिन्थ्यो। यी मोङहरू चीन सुचुवाङ (Suchuwang) प्रान्तबाट बसाई सर्दै बर्मामा पुगेर त्यहाँका काचीन, कारीन, सान र मोङ्ग (मोङ) जातिहरूद्वारा मिश्रित सम्पूर्ण किरात जातिले ढाकिएको बर्मा देशलाई राज-शासन गरेका थिए भन्ने इतिहासले देखाएकोछ। किरात बंशावलीमा मगरहरूको मूल उत्पति स्थान हिमालय अंचल, उत्तरतिर सिन (Shin) भन्ने देश हो भनी भनिएको छ। माथि उल्लिखित सान, चान आदि पदवीबाट सिन अनि पछि सीन नै चीन भएको हुनुसक्छ। त्यही सीन देशबाट मोङका सन्तानहरू मंगर भई विशेष गरेर पूर्व नेपाल र सिक्किमतिर आइपुगेका थिए। तर मगर हुनु अघि तिनीहरू मगर थिए औ मंगर हुन् अघि मोंग मात्र थिए जुन मोंग जातिलाई हिमालय अंचल विशेषतः नेपालभित्र (तात्कालिक बृहत नेपाल) बसेका किरातहरूले थुम-थुममा राज-शासन चलाउनुपर्दा मोंग अथवा प्रमुख बनाएर राखेका थिए अनि "मोंग" मा अर थपियो किनभने तत्कालिक किराती चीनियां र बर्मेलीहरूको भाषामा "अर" वा अरीको अर्थ नानीहरू बुझिन्थ्यो, त्यसोसले मंगको अर अथवा मंगका नानीहरू मगर मंगर मानिएको शाब्दिक एवं ऐतिहासिक तथ्य विश्वासपर्दो देखिन्छ।

तर मगरहरू मंगोलियन भएपनि वा भनिए पनि मंगोलियामा बसेकाले मंगर भनिएको भन्ने चाहिं पटक्कै होइन, औ उसरी नै किरातीहरू मंगोलियन हुन् भन्न पनि भूलहुनजान्छ बरू मंगोलियनहरू किरात हुन भन्न सुहाउँछ, किनभने किरातका केही मंगोलहरू मात्र मंगोलियन हुन्, यसको कारण के भने किरातहरू महाभारत र पूराणकालदेखि नै देवबंश र राजवंशको रूपमा प्रचलित भई आएर खृष्टाब्द दशौं-एघारौं शताब्दी सम्मपनि किरातीकै रूपमा अथवा किरात-हाङ, किरात रोंग, मोंग, चोङ, सान, मकवान, याक्खा, खम्बू, लिम्बू, किरात आदिकै रूपमा प्रचलित रहँदा पनि मंगोलिया जाति मध्ये एशियामा मात्र होइन परन्तु सारा संसारभित्र जन्मिएको देखिएन। खृष्टाब्द बाह्रौं शताब्दीमा मात्र एक प्रसिद्ध मोंग सम्राट चेंगिज खाँ मध्ये एशियातिर बस्ने अथवा घुमन्ते-फिरन्ते कीर, किराइत, काराताई, कराखिताई, खिताई, उइगुर, होर, मोंगकु, तोंबु, कारलुक, टर्क, बुरून्, कसान, हूण, आबर, उइचि, चीन, खस्, यकग्यारूङ, मंगयाक आदि विविध किराती जातहरूलाई एकट्ट गरी सभा गरेर ती सबै अलग-अलग जातहरूको एक सामान्य नाम (Common Name) मोंगहरूकै जातिको आधारमा मंगोल भनी नामाकरण गरिदिए। त्यसै समयदेखि मध्य एशियामा बस्ने मानिसहरूलाई मंगोल भनी उनीहरूबसेका स्थानहरूलाई मंगोलिया भनी चिनिन लागेको हामी इतिहास कोट्याउँदा पाउँदछौ। भनिन्छ कि यही जातिको एक हाँगा त्यहाँबाट छुटेर यूरोपको हंगेरीमा गई बसोबासो गरेका थिए जसलाई तिनीहरू मंगियार (Mangiar) जाति भन्दथे।

यसरी नै माथि लेखे बमोजिम उत्तरी इलाका बिशेष गरी हिमालय अंचलको उत्तरी भागको सीन प्रान्तबाट उक्त मोंग जातिको एक शाखा सीन र चिन्तु दुई मोंगहरूका नेतृत्वमा दक्षिणी इलाका (तात्कालिक बृहत नेपाल) तिर बसाई सरी आएको तथ्य इतिहासले देखाएको छ। तात्कालिक युगमा धेरै शताब्दीसम्म नै किरातहरूमा सबै घुमन्ते-फिरन्ते भएका हुनाले विशेष गरी जीवन यापन गर्न, नयाँ बस्ती बसाल्न, शाखा-सन्तान, दाज्यू-भाइ र जात जातमै झगडा पर्दै कोही विजयी भएर अघि बढ्दै औ कोही पराजित भएर खेदिँदै जाने यस्ता विविध कारणहरूले त्यसबेलाका मानिसहरू अधिक मात्रा बसाई सरीहिँडेका मात्र हुन्थे। यसरी नै ती सीन र चिन्तुमोंगका दलहरूलाई दक्षिण देशका मानिसहरूले ताङसाङ थापा (जसको अर्थ हुन्छ- अति टाडो उत्तरतिरबाट आएका) भनी सम्बोधन गरेका थिए। यो शब्द "थापा" पछिबाट जातमा परिणत भयो। ती दुई सीन र चीन सीङ र चिन्तु थापा भए तथापि मोंगका नानीहरू "मोंगर" भएकाले उनीहरूका सबै दल र सन्तान थापा पनि भयो साथै मंगर पनि भनियो। केही कालपछि उनीहरूका सन्तान बृद्धि हुँदै फैलिँदै गएपछि बाह्र दलमा बिभाजित भई बाह्र मंगरको रूप गठित भएको हामी पउँछौ र ती बाह्र मंगर दलका बाह्र प्रमुखहरू हुन् -सिंजाली थापा, हंगजाली थापा, हंगचुन थापा, छोदे थापा, पुङ्के थापा, बारही थापा, हांग योंग थापा र हांगसी थापा।

सिक्किममा मगरहरू :- उपरोक्त बाह्र मंगरका दलहरूमध्ये नै कोही एक/दुई दल सिक्किमतिर पसेर आ-आफ्ना बासस्थान बनाउन थाले। जीवन यापनको निम्ति खेती गर्न शुरू गरे औ यसै समयदेखि नै सिक्किम र पूर्व नेपालतिर (अहिलेका दार्जिलिङ पनि) आफ्नो दल बनाउनको निम्ति किल्लाहरू बनाउन थाले। त्यसबेलासम्म पनि उनीहरूले किरात राई, लिम्बू, लेप्चा आदिकै भाषा बोली चलाउँथे। उनीहरूले ठाउँ- ठाउँमा "जोंग" अथवा किल्लाहरू बनाएर मंगर-किरातकै भाषामा सो स्थान अथवा किल्लाहरूलाई मंगरजोङ (मगरहरूको किल्ला) भनी नाम दिएका थिए। कति स्थानमा त्यस्ता कैयौ जोङहरूका नाम निशान

2015 01 02

हराए तापनि दार्जिलिङ जिल्लाको सुखिया पोखरी पोखरे बोङ भएर गएपछि भेटिने एउटा चिया बगान "मंगर जुङ" नामले सधैंलाई रह्यो। पूर्व नेपालमा त ताप्लेजुङ, सांखेजोङ जस्ता कतिपय जोङहरू छँदैछन्। यस्ता जोङहरू सिक्किममा भग्नावशेषको रूपमा अध्यावधि रहिरहेका तथ्यहरू सिक्किमवासीहरू धेर-थोरलाई थाहा हेला। ती मध्ये सिक्किमको उत्तर र कञ्चनजंगाको पश्चिमपट्टिका काङवाचेन नदी उपत्यका (Kangbachhan River Valley)मा भएको मगरको किल्ला विशेष उल्लेखनीय छ। ती किल्लाहरू निर्माण गर्ने मानिस सिक्किमकै प्रथम मंगर राजा सिन्तु सती सेनलाई इतिहासकारहरूले औंलाएका छन्। त्यस समयमा सिक्किममा लाप्चेहरू पनि धेरथोर बसेका हुनाले तीन/साँढे तीनसय वर्ष अघिनै मंगर र लाप्चेहरूको सामाजिक र शारीरिक साँठ-गाठ लाप्चे-किरात मंगर-किरात भनेँरै जानिन्थ्यो। त्यसैले लाप्चे जातिमा एक थर "मंगरमु" पनि पाइन्छ। उसरी नै मंगरहरूले नै सिक्किममा सखरखण्ड तरूल ल्याएको भन्ने अर्को एउटा किंवदन्ती छ जसलाई "मंगरबुक" भनिन्छ। उसरी नै भाषा अथवा बोलीमा पनि मंगर र लाप्चेमा निकै समानता पाइन्छ। उदाहरणार्थ, मंगरले एक, दुई, तीन, चार, पाँच संख्याहरूलाई क्रमैसित काट न्हिस, सोम, बुली, बांगा भन्छन् भने लाप्चेहरूले पनि कात, नेत, साम, फली, फंग आदि भन्छन्। भाषा बारे पछिल्लो अध्यायमा चर्चा गरिनेछ।

सिक्किमको अर्को एउटा रोचक कथा अधिकांशले सुनिरहेको विशेष कथा जसद्वारा मंगर लाप्चे र लिम्बू बीचको सम्बन्ध नै बुझिन्छ। सो यस प्रकार छ :- सिक्किमको पश्चिम जिल्लाको धरमदेन (तरम तेम्बे-लामो टाहार) मा लिम्बू-लाप्चेहरू (त्यसबेला लिम्बू र लाप्चे दुई भागमा छुट्टिएकै थिएनन्) मिली स्वर्ग जाने सिंढी बनाउने हुँदा झण्डै आकाशै छुने जस्तो अग्लो धरहरा बनाइसकेपछि टुप्पोमा पुगेकाहरूले तलकाहरूलाई "कोक-बिङ-याङता" आकाशको भित्ता छेड्न एउटा तीखो अंकुसे पठाईदेऊ) भनी पठाउँदा तलकाहरूले धेरै लामो दूरी भएकोले आवाज स्पष्ट नहुँदा "चेकता" (काटेर ढालीदेऊ) भनेको सुन्दा त्यसको फलस्वरूप त्यति अग्लो धरहरा भत्किएको कथा किराती अथवा लिम्बू-लाप्चेहरूको दन्त्य कथामा प्रचलित छ। त्यस पश्चात धरहरा भत्किएर असंख्य मानिसहरू मरेपछि जिवितहरू बीच ठूलो झगडा भयो जसको फलस्वरूप तिनीहरू दुई दलमा बिभाजित हुनु पर्‍यो। ती मध्ये एक दललाई पापोहाङ्गले नेतृत्व गरी सिमाङगढ (नेपालको बाह्रक्षेत्र, बिराटनगरको छेउछाउ) पुगेका थिए र त्यहाँबाट तिनीहरू चारदिशा छुट्टिए भन्ने कुरो इतिहासले बताएको छ। तिनीहरूमा पूर्व जानेका सन्तान लाप्चे तथा काचीन भए औ उत्तर तिर जाने चान (सान) बंशी गुरूङ मंगर, नेवार आदि भए भन्ने पनि इतिहासले जनाएको छ।

मंगरहरू सिक्किममा १६४० ईस्वीदेखि नै बसोबासो गरिरहेका हुनाले १८ औं शताब्दी अघिको सिक्किमको इतिहासले मंगरहरू सिक्किमका आदिवासी हुन् भनी बताउदै यी जातिका धेरै ठाउं विवेचना गरिएको छ। तर अठारौं शताब्दी पछिको इतिहासमा भने मंगर जातिको इतिहासको विवरण के कारणले हटाइयो कुन्नि [illegible]बारे अन्य इतिहासकारहरू तथा बिशेषतः मंगर जातिका पक्षका [illegible]क, विद्वानबर्ग आदिले विस्मत् महसुस गरेका छन्।

[illegible]लमा मगरहरू :-

अघिबाटै माथि उल्लिखित बाह्र थापा मंगरकै एक दल काङबचेन नदी उपत्यकाबाट अझ दक्षिण-पश्चिमतिर लाग्दा [illegible] नेपाल बीच अवस्थित बीरगंजदेखि ६/७ माइल पूर्वमा सामाङगढ भन्ने स्थानमा आइपुगेका हुन्छन्। यसै ठाउंमा रहंदा बस्दा तिनीहरूका संख्या अधिकतर बढेर गएकोले तिनीहरू फेरि [illegible]दलमा छुट्टिएका हुन्छन्। ती दुई दलका अगुवा हुन्छन् फलेमी [illegible] र योम छम्मी स्वां। मंगरहरूको भाषामा स्वांको अर्थ हुन्छ राजा। योम छम्मी स्वां आफ्नो दल लिएर पूर्वपट्टि आउँदा सानपूर (पछि सानपूर नै चइनपूर भएको हुनसक्छ) आइपुग्छन् र त्यहाँका लिम्बूहरूसित समागम हुँदा पछि तिनीहरूका सन्तानहरू सिंजाली, थापा, राना, आले पुन आदि जाती भएका छन्। औ फलेमी स्वांले आफ्नो दललाई सुदूर पश्चिम नेपालतिर लैजान्छन् र तिनीहरू त्यहाँका पाल्पा, गण्डकी, पर्वततिर फैलिएर बसेका हुन्छन्। त्यसबाट पनि अझ फैलिंदै स्याङ्जा, तनहुं, बाग्लुङ र गुल्मी स्थानतिर पनि ओगटेर बसेका हुन्छन्। यी स्थानतिर बस्ने मगरहरू थापा, आले, पुन, बुडाथोकी, राना, घर्ती, बोरा, रोका, चौहान। कन्था-उचाई, रोहो आदि जातमा परिणत भएका हुन्छन्। यी स्थानहरूमा नै मंगर शब्ददेखि नासिकास्वर लोप भएर मगर मात्र भएको छ।

यसरी मगरहरूले उपर्युक्त स्थानहरू ओगटेकाले एकसमयमा भूगोलबिज्ञहरूले नेपाल अधिराज्यलाई तीन भागमा बाँडेका छन्, ती हुन-कोशी प्रदेश, गण्डकी प्रदेश र कर्णाली प्रदेश। यी तीन प्रदेशलाई क्रमैसित किराती, मगराती र खसरात प्रदेश भनिन्छ। कोशी प्रदेश त किराती मुलुक भनेर सबैलाई थाहा भएकै कुरो हो तर गण्डकीका पाल्पा पर्वत स्थानबारे पूर्वकाहरूले त्यति अध्ययन गरेका छैनन्।शायद सुदूर पश्चिम भएकोले पनि हुनसक्छ। गण्डकी प्रदेशको घनघोर जंगल फाँडेर आवाद गरी गाउं बसाल्ने जाति प्रथमतः "मगरहरू" नै थिए। तथापि ११०० ख्रीष्टाब्दको नेपालको एउटा ताम्रपत्रमा धवलागिरी अंचल अनतर्गत "मग्वर" भनी मंगर जातिको उल्लेख गरेको बाहेक यस ख्रीष्टाब्दसम्म वा यस अघि मगर जातिको उल्लेख नेपालमा कतै नपाइएको बुझिन्छ।

उनीहरू (मंगरहरू)को पेशा पहिलेदेखि नै पशु चराउने, शिकार खेल्ने, फल-फूल औ कन्दमूल खोजी निर्वाह गर्ने आदि आफ्नो लगानी गर्दै सारा गण्डकी मुलुकमा खेली-खेली बसेकाले त्यहाँका जग्गा-थलोहरू खोला-नाला, नद-नदीलाई उनीहरूले आफ्नै बोलीद्वारा नामाकरण गरेका थिए। उनीहरूको भाषामा खोला अथवा नदीलाई "डी" भन्ने हुनाले धेरै जसो खोला नद-नदीहरूको नामको अन्तमा "डी" प्रयोग गरिएको छ, जस्तै- ताङ खोला, रिडी खोला, दरौडी खोला, मर्स्याङदी, माडी, सेडी, ज्याग्डी, माडी, म्यान्डी, बडी खोला आदि। उसै गरी जसरी लिम्बू र लाप्चेको भाषामा बेसीजस्तो "ङ" अक्षर प्रयोग भए जस्तै मंगर भाषामा पनि धेरैजसो शब्दको अन्तमा "ङ" जोडिएको हुन्छ। यस्तो "ङ" जोडिएको धेरै स्थानहरू गण्डकी अंचलमा भएको सुनिन्छ, पढिन्छ। जस्तै रिसिङ, घिरिङ, लम्जुङ, वागलुङ आदि। अनि उत्तरी हिमाल पट्टि तिब्बती इलाकामा पनि "ङ" जोडिएका स्थानहरू प्रशस्त छन्। यता पूर्व नेपाल, दार्जिलिङ र सिकिकम भेगमा त अन्तमा "ङ" जोडिएका स्थानहरू जस्तैः- नामसालिङ, समलबुङ, साङखेजुङ, ताप्लेजुङ, याङरूप, फालेलुङ, राँगेरोङ, रङदु, फुपसिरिङ, गिङ, सिरिङ, याङयाङ, च्याखुङ, पेदोङ, पाक्योङ आदि यस्ता अनगिन्ती स्थानको नाम शब्दमा "ङ" पाइंदा तथा राई लिम्बूको "हाङ" लिम्बू-लेप्चाको "रोङ" औ मंगरको मोङ र "सिङ" आदि पाइंदा भाषा शब्दको दृष्टिकोणबाट पनि चिनीयां, तिब्बती, राई, लिम्बू, गुरूङ, मंगर र लेप्चामा घनिष्ट सम्बन्ध भएको पाउंछौ।

गण्डकी अंचलमा दुइ प्रमुख स्थान (जिल्ला) हरू छन् जहां अधिकांश मात्रामा मंगरहरूबसेका छन्, ती हुनः- पाल्पाली र पर्वति। त्यही स्थानबाट पाल्पाली मंगर र पर्वते मंगर जात बनिएको छ। यी दुई जातमा फरक के देखाएको छभने पाल्पाली मंगरले सुंगुर खांदो रहेछन् अनि मगर भषामा नै बोल्दारहेछन्। तर पर्वते मंगर चांहि सुंगुर नखांदारहेछन् अनि बोली पनि भगेर नेपाली भाषामा बोल्दारहेछन्। "भगेर" को अर्थ चांहि बनमा घुमीहिड्ने बनको अगुवा भनी बुझ्नु पर्नेरहेछ। पर्वति भगेर मंगर उदारहृदयका हुन्छन्। अनि परिआएको खण्डमा सहयोगिताको भावना राख्दछन् भन्ने तथ्य पाइन्छ।

क्रमश

Raahaa, year 1, nmbr 2, aswin/Chaitra, 2051